

Lily Coenen
Ton Kox
Bram Noot

Europese literatuurgeschiedenis in de klas

Als we de voorgestelde eindtermen voor het literatuuronderwijs Nederlands en mvt in de tweede fase goed bekijken, is het duidelijk dat er o.a. op het gebied van de literatuurgeschiedenis een vorm van integratie wenselijk wordt geacht. Bij het vak Nederlands wordt zelfs expliciet gesproken over 'Westerse cultuurgeschiedenis' (met bijzondere aandacht voor de Nederlandse) en bij moderne vreemde talen over het verdiepen van de kennis met betrekking tot 'een langere aaneengesloten periode met oog voor internationale verbanden'.

Wanneer we deze eindtermen vertalen naar een leerplan voor het literatuuronderwijs in de tweede fase kan – wat betreft de literatuurgeschiedenis in vwo – gedacht worden aan een basisonderdeel en een onderdeel 'verbreding en verdieping'. Het basisonderdeel, een overzicht van de Europese literatuurgeschiedenis (met eventueel uitstapjes naar de wereldliteratuur), zou moeten worden opgenomen in het gemeenschappelijk deel van de doorstroomprofielen. Een deel van de beschikbare studielast voor de vakken Nederlands, Engels en ckv-1 zou hiervoor kunnen worden gereserveerd. De 'verbreding en verdieping' zou een plaats moeten krijgen in het profielspecifieke deel van het profiel cultuur en maatschappij en idealiter in samenhang, dus bijvoorbeeld in de vorm van taaloverstijgende projecten, moeten plaatsvinden. De projectvorm impliceert dat gedurende een bepaalde periode een aantal literatuurlessen van de verschillende talen aan hetzelfde thema, een 'langere aaneengesloten periode uit de literatuurgeschiedenis' bijvoorbeeld, wordt gewijd. Het grote voordeel van deze vorm van onderwijs is dat het mogelijk wordt de leerlingen op overeenkomsten én verschillen in de literaturen op een bepaald moment in de geschiedenis te wijzen. Zo zou in een project over de Romantiek enerzijds gewezen kunnen worden op het gemeenschappelijk kenmerk van de natuurbeleving, anderzijds op meer 'landspecifieke' kenmerken zoals het nationale element in de Duitse en Italiaanse literatuur en de verschillende vormen van humor in de Nederlandse Romantische literatuur.

Een groot probleem bij de uitvoering van plannen zoals hierboven geschetst, is het ontbreken van adequaat lesmateriaal. Lesmateriaal dat enerzijds kennis

aandragt en anderzijds opdrachten verstrekt die de leerlingen in staat stellen om – conform de studiehuisgedachte – zelfstandig op zoek en aan het werk te gaan.

In de periode 1992-1996 hebben twee van ons, Ton Kox en Bram Noot (docenten Nederlands van het Heerbeek College te Best) een leergang ontwikkeld die zowel in een basiscursus als bij taaloverstijgende projecten met literair-historische thema's inzetbaar is. Bij het ontwikkelen en implementeren van het materiaal op de eigen school hebben we samengewerkt met Lily Coenen, docente nascholing geïntegreerd literatuuronderwijs aan het Instituut voor de Lerarenopleiding (ILO) van de Universiteit van Amsterdam.¹

Hieronder volgt een schets van de leergang en het Romantiek-katern in het bijzonder. Daarbij worden met name de gebruiksmogelijkheden belicht.

Een leergang Europese literatuurgeschiedenis

De leergang die op het Heerbeek College vanaf 1996 compleet in gebruik is, bestaat uit zes katernen: Middeleeuwen, Renaissance, Verlichting, Romantiek, Moderne Tijd I (1850-1940) en Moderne Tijd II (1940-heden). Bij het schrijven van de leergang, waarbij de literaturen van Nederlands en de moderne vreemde talen aan bod komen, moesten voortdurend keuzes gemaakt worden om de hoeveelheid materiaal te beperken. In het katern Renaissance staat bijvoorbeeld – wanneer het gaat over het genre 'reisverhaal' – de reis van Bontekoe centraal en wordt slechts verwezen naar andere beroemde reisverhalen.

De literatuurperioden zijn literair-historisch geordend. Zo'n opzet sluit het beste aan bij de bestaande onderwijspraktijk en geeft leerlingen een duidelijk kader. Maar het materiaal biedt voldoende mogelijkheden om de literatuur thematisch aan te bieden. Zo heeft het Romantiek-katern een hoofdstuk 'Liefde en erotiek in de Romantiek' en het katern 'Moderne tijd' een hoofdstuk 'Kunst en oorlog'.

Het accent ligt, per periode, op algemeen Europese kenmerken van de desbetreffende stroming(en), waarbij verbanden of (wederzijdse) beïnvloeding worden benadrukt. In het katern Middeleeuwen komen bijvoorbeeld de middelnederlandse sotternieën aan de orde, maar ook de Franse farces, François Villon, The Canterbury tales en Till Eulenspiegel. Naar de wereldliteratuur wordt met name verwezen in de katernen die betrekking hebben op de moderne tijd.

Aspecten die interessant zijn voor leerlingen krijgen speciale aandacht. Zo wordt er in het Romantiek-katern een hoofdstuk gewijd aan 'Het kind in de Romantiek', waarin onder andere aandacht wordt besteed aan jeugdliteratuur en opvoedingsidealen. Culturele aspecten worden, waar dat verhelderend is, geplaatst in een historische context. Zo heeft bijvoorbeeld de Eerste Wereldoorlog grote gevolgen gehad voor de opvattingen over kunst. Het thema 'oorlog' in de beeldende kunst en de literatuur krijgt dan ook een belangrijke plaats in het katern Moderne literatuur.

Per periode worden voorbeelden gegeven uit verschillende Europese literaturen, waarbij de Nederlandse literatuur speciale aandacht krijgt. De lessen zijn immers bedoeld voor leerlingen die deel uitmaken van de Nederlandse samenleving; bovendien is er voor het vak Nederlands in de tweede fase meer tijd beschikbaar. De literatuur van de moderne vreemde talen komt echter voldoende aan bod, zodat mvt-docenten met verwijzing naar de informatie in het basismateriaal een literatuurlijst kunnen samenstellen. In de periode van het 'Fin de siècle' wordt onder andere het dandyisme behandeld. Oscar Wilde heeft daarin een plaats, maar we staan uitvoeriger stil bij een auteur als Louis Couperus.

Waar mogelijk wordt een verband gelegd tussen literatuur en andere kunstuitingen. Per periode komen niet alle kunstvormen aan bod, maar enkele die bijzonder representatief of aansprekend zijn. In het katern 'Renaissance' wordt bijvoorbeeld een hoofdstuk gewijd aan de kunstrichting Barok; daarbij wordt verwezen naar voorbeelden uit de beeldende kunst, de literatuur en de muziek. In het 'Fin de siècle' komen we dezelfde kunsten tegen in verband met een kunstrichting als Jugendstil.

Waar mogelijk wordt een verband gelegd met de hedendaagse werkelijkheid. Ons hedendaagse gevoel voor humor kan bijvoorbeeld vergeleken worden met de romantische humor van de 19e eeuw of met het gooi- en smijtwerk van de Middeleeuwse kluchten. Per periode wordt een serie opdrachten voor de leerlingen geformuleerd die zelfstandig moeten worden uitgevoerd. Het zelfstandig uitvoeren van opdrachten, al of niet in groepsverband, sluit aan bij de studiehuisgedachte in de tweede fase.

Een voorbeeld: het Romantiek-katern

Ook bij het schrijven van het Romantiek-katern werd de keuze van de onderwerpen bepaald door de uitgangspunten die voor de hele leergang gelden. De leerlingen zullen na de lezing van dit deel inzien dat de Romantiek als stroming in min of meer dezelfde periode in heel Europa voorkomt en dat er dus veel overeenkomsten te vinden zijn in de literatuur, beeldende kunst en muziek, maar dat de uiting van het romantische levensgevoel per land ook heel verschillend kan zijn. In het ene land zal er bijvoorbeeld veel belangstelling zijn voor de natuurbeleving, terwijl in de literatuur van een ander land de zwarte kant van de Romantiek benadrukt wordt.

De tekst van het Romantiek-katern is over vijf hoofdstukken verdeeld:

Hoofdstuk 1: Het tijdperk van de Romantiek
 Hoofdstuk 2: Kenmerken van de romantische literatuur
 Hoofdstuk 3: Liefde en erotiek in de Romantiek
 Hoofdstuk 4: Het kind in de Romantiek
 Hoofdstuk 5: Romantiek in andere kunstvormen

In de eerste twee hoofdstukken wordt de Romantiek in een historische context geplaatst en komen de voornaamste formele en inhoudelijke kenmerken van de stroming aan de orde. De herkomst van het woord 'Romantiek' wordt behandeld en vergeleken met een woord als 'sentimenteel', dat in de 19e eeuw een heel andere betekenis had dan in onze tijd. Verder wordt de invloed van Duitse, Franse en Engelse romantici op de Romantiek in Nederland besproken. Het wordt dan duidelijk dat de zwarte Romantiek uit Frankrijk in Nederland minder aanslaat, terwijl de Duitse en Oostenrijkse Biedermeier-romantiek hier veel meer aftrek vindt.

In hoofdstuk 2 komen een aantal algemene taal- en landoverstijgende kenmerken van de romantiek aan de orde. Creativiteit en originaliteit in de opvattingen over kunst is bijvoorbeeld in deze periode een volkomen nieuwe zienswijze. Kunstenaars verdiepten zich niet alleen in nieuwe onderwerpen waar nog nooit eerder over geschreven was, maar benaderden ook oude motieven vanuit een romantische visie.

Negentiende-eeuwse schrijvers blijken een voorliefde te hebben voor de meest uiteenlopende thema's, die allemaal op een romantische wijze worden belicht, zoals griezel- en gruwelementen, humor, het verleden, de natuur, het noodlot, het religieuze gevoel, het nationale element, sprookjes en science fiction. In de hoofdstukken 3 en 4 worden twee thema's nader belicht: de romantische beleving van de liefde en de positie van het kind in deze periode. De aandacht gaat onder andere uit naar het ontstaan bij de gegoede burgerij van het moderne besloten gezin. Er wordt op gewezen dat het traditionele rolpatroon uit de Romantiek ook in onze tijd nog steeds voorkomt, maar dat zich ook andere samenlevingsverbanden hebben ontwikkeld.

Het kindbeeld in de romantische literatuur wordt 'Europees' aangepakt: via Van Alphen, Dickens, Hector Malot, Lewis Carroll, Heinrich Hoffmann en Wilhelm Busch komen we uit bij Kieviet met zijn 'Uit het leven van Dik Trom'. Zowel het moralisme als het verzet daartegen speelt bij deze schrijvers een belangrijke rol.

Hoofdstuk 5 laat zien hoe de romantische levensvisie zichtbaar wordt in andere culturele uitingen, zoals muziek, schilderkunst en tuinaanleg. Dat overeenkomstige romantische opvattingen zich soms op totaal verschillende gebieden manifesteren, wordt gedemonstreerd aan de hand van sleutelwoorden die gebruikt worden bij 19e-eeuwse verhandelingen over tuin, natuur en literatuur. Die sleutelwoorden zijn bijvoorbeeld 'asymmetrisch', 'rijmloos', 'natuur' en het 'natuurlijke', tegenover het 'kunstmatige' en het 'theatrale'. De tuinarchitecten gebruikten kronkelpaden in plaats van rechte lijnen. In reisbeschrijvingen en ook in romans was er belangstelling voor de primitieve en exotische natuur.

De leergang in de praktijk

De leergang 'Europese literatuurgeschiedenis' wordt in de huidige organisatie aangeboden in een blokkuur (2 x 50 min.) van het vak Nederlands. In de toekomst zal gezocht moeten worden naar samenwerkingsverbanden met docenten van andere vakken die deel uit maken van het gemeenschappelijk deel van de doorstroomprofielen.

Het eerste onderdeel van het blokkuur is een literaire lezing van ongeveer 30 minuten. De lezing heeft betrekking op een hoofdstuk van een katern. De literaire lezing moet geen verdubbeling zijn van de tekst in het katern, maar is bedoeld om bepaalde aspecten te verhelderen of in een breder perspectief te zetten. Bovendien moeten de leerlingen erdoor geprikkeld worden om bepaalde onderwerpen nader te gaan onderzoeken door middel van de bij elk katern geformuleerde opdrachten. In verband met de toetsing na iedere literair-historische periode dienen de leerlingen tijdens de lezing zelf aantekeningen te maken. Na de literaire lezing gaan de leerlingen 'het studiehuis in'. Ze kunnen zelfstandig werken aan de literaire opdracht(en) die ze hebben gekozen, of aan andere onderdelen van het vak Nederlands, zoals samenvatting, stijl, spelling, schrijfvaardigheid. De instructie voor die onderdelen vindt plaats in een module-uur.

Een literaire lezing bij het Romantiek-katern

Een literaire lezing naar aanleiding van hoofdstuk 4 uit het Romantiek-katern ('Het kind in de Romantiek') zou er als volgt uit kunnen zien. De docent stelt aan de groep de volgende vragen:

- Is er eigenlijk verschil tussen de benadering van kinderen in de Middeleeuwen, de Renaissance en de Romantiek?
- Hoe kunnen we meer te weten komen over kinderen in vroegere tijdperken?

Het klasgesprek wordt besloten met de stelling dat in de Romantiek voor het eerst sprake is van een *aparte* literatuur voor kinderen.

Vervolgens wordt het gedicht 'De Pruimeboom' van Hiëronymus van Alphen voorgelezen. Duidelijk wordt gemaakt dat de gedichten van Van Alphen, hoewel in onze ogen erg moralistisch, wel aangepast zijn aan de belevingswereld van kinderen. Als voorbeeld kan dienen 'Het vrolijk leeren', waarin kinderspeelgoed het vertrekpunt is.

Eén van de beroemdste en origineelste bedenkers van kinderverhalen in Europa was ongetwijfeld Lewis Carroll met *Alice's adventures in Wonderland*. De docent vraagt aan de groep wie het boek gelezen heeft en of er een korte inhoud van gegeven kan worden. Nadat de informatie door hem is aangevuld, leest de docent

 BAARN heet sinds 21 januari 1997 *NijghVersluys*

Het Centraal Schriftelijk

- Leesstrategieën Duits, Engels en Frans voor
- Vbo/Mavo 1993 – 1996 (niet voor Frans)
 - Havo 1992 – 1996
 - Vwo 1990 – 1995

Met HCS slagen is geen toeval!

Voor meer informatie en/of het aanvragen van een beoordelingsexemplaar kunt u contact opnemen met onze afdeling Voorlichting, **telefoon 035 548 24 70**

Nijgh Versluys

THUIS IN HET ONDERWIJS

Leesstrategieën voor het eindexamen

De succesvolle HCS Examenbundels volgen de examens op de voet.

Bij de tweejaarlijkse herziening worden de selectiecriteria voor het oefenmateriaal getoetst en afgestemd op de (nieuwe) exameneisen. Het Centraal Schriftelijk biedt up-to-date materiaal en bereidt de leerlingen optimaal voor op het examen.

NIEUW!

een fragment voor. Daarbij wordt de vertaling van Nicolaas Matsier gebruikt. Het bijzondere van *Alice in Wonderland* zijn de oneindige reeks woordspelingen, taalgrapjes, denkspelletjes en gedachtesprongen. Maar er zitten ook meer filosofische vragen in over het leven. Zoals 'Wie ben ik eigenlijk?' ('Raad van de rups', p. 57 en 63, vert. Matsier) en 'Waar moet ik heen?' (fragment p. 79-80, vert. Matsier).

Alice verscheen in 1865. In Nederland verscheen in 1891 *Dik Trom*, dat razend populair werd. Aan de groep wordt gevraagd wie het boek gelezen heeft en wie er iets over kan vertellen. De hoofdfiguur kan vergeleken worden met andere hoofdfiguren uit kinderboeken van die tijd, zoals *De brave Hendrik* (katern p. 41-42) en *Piet de Smeerpoots* (katern p. 46). Ook is het interessant om te zien hoe latere bewerkers van *Dik Trom* met het taalgebruik van de auteur Joh. Kieviet zijn omgesprongen.

Tenslotte kan gewezen worden op verschillen en overeenkomsten tussen 19e-eeuwse kinderboeken en werken uit de 20e eeuw, zoals *Kees de Jongen* van Theo Thijssen en *Minoes* van Annie M.G. Schmidt.

De opdrachten

Voor iedere literair-historische periode (een katern) zijn minimaal 20 opdrachten geformuleerd. Iedere opdracht is gewaardeerd met een aantal studiebelastingsuren (sbu). Per katern moet elke leerling één of enkele opdrachten maken tot een totaal van 8 sbu. Omdat de leerlingen kunnen kiezen uit opdrachten van 2, 4, 6 of 8 uur is een combinatie van korte opdrachten mogelijk.

In de opdrachten wordt gestreefd naar een grote variatie, zodat leerlingen kiezen uit opdrachten die aansluiten bij hun interesse en capaciteiten. Zo zijn er individuele opdrachten en groepsopdrachten, cognitieve en affectieve, periode-gebonden en hedendaagse, geschreven en (audio)visuele opdrachten. Maar het is ook goed mogelijk om vakoverstijgende en ckv-1-opdrachten aan te bieden. Belangrijk is echter dat de leerling gemakkelijk aan materiaal kan komen (bibliotheek, videotheek, mediatheek). Indien nodig levert de docent zelf het materiaal. Enkele voorbeelden van opdrachten uit het Romantiek-katern:

- Geef een samenvatting van het verhaal uit:
 - a. de opera *Parsifal*, of
 - b. de opera *Der fliegende Holländer* van de 19e-eeuwse componist Richard Wagner. Welke elementen van de zwarte Romantiek kom je in het verhaal tegen? Ontwerp een hoes voor een cd van één van deze opera's, waarin je de zwart-romantische aspecten van de opera benadrukt. Je kunt ook de opera *Faust* kiezen van Charles Gounod. Deze Franse componist gebruikte niet het meesterwerk van Goethe als bron voor het libretto, maar het toneelstuk van Michel Carré: *Faust et Marguérite*. (sbu 8; hst. 1, p. 7-8).
- Analyseer enkele smartlappen uit de 20e eeuw, bijvoorbeeld 't *Kleine café aan de haven* (Pierre Kartner). Ga na hoe de tekst inspeelt op sentimentele gevoelens. Welke clichés over liefde, armoede, ziekte en dood vind je in deze teksten? Vergelijk ze met de clichés uit de periode van de Romantiek. Maak gebruik van de inleiding uit het boekje *Snikken en Smartlapjes* van Hermine Heyermans (Boekenweekgeschenk 1976).

Maak vervolgens zelf een smartlap naar het voorbeeld van de smartlappen die je hebt bestudeerd. Eventueel zet je de smartlap op muziek. (sbu 4; hst. 1, p. 5, hst. 2, p. 12-17, hst. 3, p. 33-34).

- Zoek drie familieportretten uit de tweede helft van de 19e eeuw en verzin daarbij beschrijvingen van de families in Biedermeierstijl. (sbu 3; hst. 1, p. 8-10).

Wanneer de leergang gebruikt wordt in het kader van een algemeen inleidend zijn opdrachten met een 'taalgebied-overstijgend' karakter het meest geschikt. In een fase van 'verbreding en verdieping' per vak passen meer taalspecifieke opdrachten, zoals:

- Lees (de schooleditie van) het boek *Frankenstein* van Mary Shelley. Kies daarbij uit één van de volgende opdrachten:
 - a. Bekijk een verfilming van het verhaal en maak een vergelijking tussen boek en film (sbu 12).
 - b. Maak een lijstje van 'horrorelementen' uit het Frankenstein verhaal. Zoek enkele voorbeelden van moderne horrorstrips en inventariseer 'romantische' horrorelementen die je daarin tegenkomt (sbu 12).
 - c. Maak een horrorstrip bij het verhaal en zoek er een bijpassend 'death metal' nummer bij (sbu 8; hst. 1, p. 8; hst. 2, p. 17-18).

Wat de opdrachten voor het vak Nederlands betreft heeft de leerling voor de gehele leergang, die uit zes katernen bestaat, een totale studielast van 48 uur. Daarnaast staat in de eindtermen tweede fase dat voor het vwo minimaal 12 werken, waarvan drie literair-historische, moeten worden gelezen. De leerlingen leggen hun leeservaringen vast in een leesdossier. Uitgaande van de studiebelastingsuren die Witte voor een gelezen werk stelt,² is op het Heerbeeck College het leesdossier voor de bovenbouw vwo als volgt samengesteld:

Middeleeuwen	1 werk (4 sbu)	1 opdracht (8 sbu)
Romantiek/Verlichting	1 werk (4 sbu)	2 opdrachten (8 sbu)
1850-1940	1 werk (8 sbu)	1 opdracht (8 sbu)
1940-heden	9 werken (72 sbu)	1 opdracht (8 sbu)
totaal	13 werken (92 sbu)	6 opdrachten (48 sbu)

De toetsing

De toetsing van elk katern valt uiteen in twee onderdelen. Enerzijds krijgt de leerling voor de opdracht(en) die hij heeft uitgevoerd een beoordeling. Anderzijds wordt een kennistoets over de literair-historische periode gegeven. Daarbij wordt niet alleen de leerstof van het katern getoetst, maar ook de inhoud van de literaire lezingen.

Voor ieder hoofdstuk uit het katern zijn twee soorten toetsen ontwikkeld, namelijk de traditionele 'open vragen'-toets én de stellingentoets. Deze vragen en stellingen kunnen diagnostisch worden gebruikt, maar ook als instrument ter zelfcontrole, waarmee de leerlingen kunnen nagaan of zij de in het katern aangeboden stof beheersen.

Enkele voorbeelden van zo'n stellingentoets:

Zijn onderstaande beweringen waar of niet-waar:

- In de Romantiek werd een kind beschouwd als een miniatuurvolwassene.
- De *Camera Obscura* geeft een romantisch beeld van de Hollandse burgerij uit de eerste helft van de 19e eeuw.
- Voor de kunstenaars in de periode van de Romantiek golden de kunstwerken uit de klassiek Oudheid als absolute voorbeelden.

De leergang in het literatuuronderwijs in de tweede fase

Op het Heerbeek College wordt de ontwikkelde leergang op dit moment gebruikt in een 'pré-tweede-fase'-situatie. De gehele studielast (momenteel 179 sbu) komt op het conto van het vak Nederlands. Daarnaast wordt in de vorm van vakoverstijgende projecten door verschillende andere vakken (waaronder de moderne vreemde talen) op het materiaal aangesloten. Inmiddels zijn dergelijke projecten ontwikkeld voor de Middeleeuwen, de Romantiek en de Verlichting.

De talendocenten van het Heerbeek College zijn bezig op basis van de opgedane ervaringen met vormen van integratie een samenhangend leerplan 'literatuur' voor de tweede fase op te stellen. Men kiest ervoor om de eis 'één cijfer voor literatuur' niet te vertalen in een louter rekenkundige formule om een gemiddelde te berekenen, maar om tot één programma te komen, waarin alle taaloverstijgende elementen (literatuurgeschiedenis, begrippenapparaat, leesstrategieën en de aanpak van het leesdossier) een plaats krijgen in één centraal onderdeel en de vakspecifieke verdieping in overleg en zoveel mogelijk in samenhang plaatsvindt.

In de toekomstige tweede fase zal het voor de component 'literatuurgeschiedenis' ontwikkelde materiaal op de volgende twee manieren kunnen worden inge-

zet:

1. Als lesmateriaal bij een onderdeel 'Algemene literatuurgeschiedenis'. Een dergelijk onderdeel zou een plaats moeten krijgen in het gemeenschappelijk deel van de doorstroomprofielen. De studielast voor een dergelijke cursus zou over de vakken Nederlands, Engels en ckv-1 kunnen worden gespreid. Elke taal- of cultuurdocent zou het bijbehorende onderwijs en de begeleiding van de leerlingen op zich kunnen nemen, waarbij een taakverdeling op basis van expertise en voorkeuren voor de hand ligt.
2. Als basismateriaal voor vak- (of in elk geval taaloverstijgende) literatuurprojecten. In de eindtermen voor literatuurgeschiedenis vwo is voor de moderne vreemde talen de verdieping van een 'langere aanengesloten periode' opgenomen. Elk katern van het ontwikkelde materiaal verstrekt de vakoverstijgende basisinformatie met betrekking tot een dergelijke periode, waarop een verdieping per vak kan worden gebaseerd.

Aan het ontwikkelen van een leerplan voor geïntegreerd literatuuronderwijs in de nieuwe tweede fase wordt op dit moment op veel scholen gewerkt. Het in Best ontwikkelde materiaal³ en de ervaringen die daarmee zijn opgedaan kunnen hierbij een belangrijke inspiratiebron zijn.

Noten

1. Inmiddels is een experimentele versie van één van de delen van de leergang, het Romantiek-katern, uitgegeven door het ILO en te bestellen door elke belangstellende docent. Men kan een bestelformulier aanvragen bij het Centrum voor Nascholing Amsterdam, Wibautstraat 2-4, 1000 CA Amsterdam, 020-5995750.
2. Theo Witte, Van de nood een deugd. Perspectieven voor vakoverstijgend literatuuronderwijs in de tweede fase, in: *Levende Talen* 499 (1995), 191-198.
3. Belangstellenden kunnen zich voor nadere informatie wenden tot: Lily Coenen, Weesperzijde 134-hs, 1091 ES Amsterdam, 020-6935403.

Lily Coenen

Geboren 1947. Studeerde Spaans aan de Universiteit van Amsterdam. Werkte vijf jaar als docente Spaans in het voortgezet onderwijs en vervolgens als docente

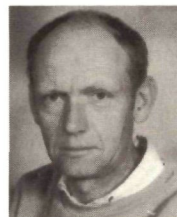
Vakdidactiek Spaans aan de UvA. Verzorgt momenteel als medewerker nascholing, verbonden aan het Instituut voor de Lerenopleiding van diezelfde universiteit, cursussen op het gebied van geïntegreerd literatuuronderwijs.
Adres: Weesperzijde 134-hs, 1091 ES Amsterdam.

Ton Kox

Geboren 1949. Studeerde na de Pedagogische Academie in Eindhoven mo-A en mo-B Nederlands aan de Katholieke Leergangen in Tilburg. Werkt na een periode in het basisonderwijs vanaf 1973 in het voortgezet onderwijs. Momenteel werkzaam aan het Heerbeek College te Best, waar vanaf 1992 geëxperimenteerd wordt met vakoverstijgend literatuuronderwijs.
Adres: Dorpsstraat 13, 5529 AV Casteren.

Bram Noot

Geboren 1942. Studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Vrije Leergangen van de Vrije Universiteit te Amsterdam; is als docent Nederlands werkzaam op het Heerbeek College te Best; sinds 1992 samen met collega Ton Kox bezig met het ontwikkelen van materiaal dat als basis kan dienen voor vakoverstijgende literatuurlessen en projecten in de tweede fase.
Adres: Puccinistraat 36, 5283 JW Boxtel.